

Doç. Dr. Turgay Kurultay
Çeviri Bölümü

CUMHURİYET TÜRKİYESİNDE ÇEVİRİNİN AĞIR YÜKÜ VE TÜRK HÜMANİZMASI

Türkiye Cumhuriyeti'ne bir çeviri cumhuriyeti demek yanlış olmaz. Çok defa alıntılandığı üzere, 1959 yılında uluslararası bir toplantıda Türkiye bir çeviri cenneti olarak nitelenmişti (Erhat 1980: 328). Bir toplumun çeviriyi böylesine önemsemesi, ulusal politikalarının odağına yerleşirmesi tarihsel bir vakadır. Her ne kadar tarihin çeşitli dönemlerinde atılım yapan toplumların ve kültürlerin çeviri etkinliğine tanıdığı ağırlık ilk değilse de burada çok farklı bir olguyla karşı karşıyayız. Öncelikle şu nokta önemli: Cumhuriyet oluşumu içinde çeviriye tanınan yer, çevirinin bilginin ve kültürün asıl kaynağı olduğu yargısından yola çıkmaktadır; yani bilinçli ve açık (manifest) olarak çeviriye, çeviriyle gelen yapıtlara üstün statü tanınmıştır. Çevirinin toplumsal dönüşümlere öncelik ve eşlik ettiği, gerçi tarih boyunca gözlenen bir olgudur, ama bu etki genellikle programsız ve sessiz bir süreç olmuştur. Antik Roma'nın edebiyat ve biliminin doğrudan çeviriye dayanmasına karşın, çeviriye değil üstün statü tanımak, Nietzsche'nin işaret ettiği gibi Antik Yunan'ın yapıtları "fethedilecek" zenginlikler olarak görülüyordu (Störig 1963). Oysa Cumhuriyet'in çeviri serüveni kendiliğinden bir etkilenme sürecinden tümüyle farklıdır. Bu, kapsamlı ve iddialı bir projedir; toplumsal ve kültürel bir proje. Her toplumsal proje gibi yarım kalmış, yüzeyde kalmış ve iç çelişkiler barındıran bir proje. Bu projenin arkasında yatan arayış, belli bir dönemde billurlaşmış, çeşitli kesintilere uğramış ve farklı biçimlere bürünmüş de olsa, bir süreklilik çizgisinden söz edilebilir. 75' yılda çeviri alanında yapılanların muhasebesi basit bir şekilde 'işlerin dökümü'nün çok ötesinde anlam taşımalı. 75 yılı, bir kültür projesinin serüveni olarak değerlendirmek gerek. Bu yazıda, henüz gerçek anlamda araştırma alanı haline getirilmemiş Cumhuriyet çeviri tarihi üzerine kapsayıcı ve bütünsel bir değerlendirme getirme olanağım yok. Tarihsel gelişim içindeki çeşitli görüntülere dayanarak başlıca bazı soruları dile getirmeyi umuyorum.

75 yıllık bir sürecin bize kazandırdıklarını merak ettiğimizde, sevindirici bazı rakamları sıralamak hiç zor değil. Cumhuriyetin ilk yıllarında ancak yüzlerle ifade edilen bir çeviri kütüphanesi bugün onbinlerle ifade edilebiliyor. Çevirilerin nitelikleri ne olursa olsun, bu kadar kitaba bir şekilde ilgi duyulmuş olması, bunlara emek ve para olarak ayrılacak bir gücün varolması bile kazanımlar hanesine yazılacak şeylerdir. Ama bugün nerede olduğumuzu sorduğumuzda görüntü birdenbire değişiyor. Çeviri üzerinden dış dünyayı, diğer toplum ve kültürlerin ürünlerini ne ölçüde izlediğimiz, dünya düşün ve kültür gündemini ne ölçüde yakalayabildiğimiz ve daha önemlisi ne ölçüde buna tepki verip içinde yer alabildiğimiz gibi soruları sıraladıkça "geri kalmış ülke" konumunu kıramadığımız ortaya çıkıyor. Bu sorulara bir de, neyi niçin çevirdiğimiz, nasıl bir zemin üzerinde çevirdiğimiz ve ne ölçüde gerçekten iletilebilir kıldığımız gibi sorular eklenince, asıl büyük sorunun yapılmayanlarda değil, yapılanlarda yattığı görülüyor. Yani nicel gücümüzü hızla artırarak, yapılmayanları da bir an önce ikmal ederek Cumhuriyet'in çeviri projesini tamamlamış olmayacağımız ortaya çıkıyor. Geriye doğru bakışla, içinde yaşanırken görülmeyen bağlantıları ortaya çıkarma şansımız var. Tarihsel bir mesafeden bakmak, tarihte yaşananları bilinç düzlemine ve kollektif hafızaya çağırırken, aynı zamanda tarihsel koşulların neyi olanaklı kılıp kılmadığını da belirginleştirmeye yarar; tarihsel bir atılımın değerini daha iyi anlamamızı sağlarken, başlangıçtaki beklentileri yeni bir ışık altında görmemizi de mümkün kılar. Tarihe nasıl bakacağımız; tarihi inceleme yöntemimizi, olguları yorumlayışımızı da yönlendiriyor. Burada konunun ayrıntılarına girmeden önce çeviri tarihiyle ilgili yöntem sorununa kısaca değinmek istiyorum.

Çeviri ile bağlantılı tarihsel olayların incelenmesi ve bunun sonucunda "tarih yazımı"nın konusu olması yeni değil. Yakın zamana kadar, çeviri tarihi üzerine çalışmalarda, fazlasıyla kategorize edici ve bugünün bakış açısından değerlendiren (erekselci) bir yaklaşım görülüyordu. Çeviriye gözlemci ve anlamlandırıcı bakışın billurlaşmasıyla birlikte (bu gelişme aynı zamanda çeviribilimin doğuşudur), tarihe de yeni bir merakla bakma gereği doğdu. Tarihe salt bugüne uzanan gelişme gözüyle değil, farklı dönem ve koşulların ne tür ilişki ve olgulara yol açtığını görmek amacıyla bakmak anlamına geliyor bu tutum. Bu yöndeki çalışmalar henüz çok yeni ve çeviribilimin bir bileşeni olabilecek bütünlüklü bir çeviri tarihinden henüz uzağız. Bu yönde bir çalışmanın kapsamlı bir örneğini yakın zamanda

Alman çeviribilimci Vermeer verdi (1992). Burada benim Türkiye çeviri tarihine bakarken izlemek istediğim çizgi de aynı doğrultuda olacak. Yani geçmiş dönemlere bakarken, tarihsel bir amaca neyin ne kadar hizmet ettiğine değil, yapılanların kendi dönemi içindeki özgül yanına ve çerçeve koşullarla ilişkisine yöneleceğim.

Cumhuriyet döneminde çeviri deyince bu konuyla az çok ilgili herkesin aklına ilk gelen şey, 1940'lı yıllardaki H. Ali Yücel döneminde devlet eliyle yapılan girişimdir. Gerçekten de Türkiye tarihinde ne daha önce ne daha sonra, seferberlik ruhuyla yapılan böylesi bir girişim olmamıştır. Bugün genel kanı ve duyu durumu, o atılımın sürdürülmesi gerektiği şeklindedir. Ancak böyle bir bakış hem değişen koşulları dikkate almamaktadır, hem de H. Ali Yücel hareketini kendi dönemi içinde anlamlandırmış olmamaktadır. Türkiye'de çeviri araştırmaları, bu döneme ilişkin kapsamlı ve mesafeli bir incelemeyi bile ortaya koyabilmiş değildir, bunca sözü edilmesine karşın. Türkiye çeviri tarihini geniş biçimde değerlendiren tekil bir çalışma olan H. Ziya Ülken'in kitabı (1935) H. Ali Yücel dönemini kapsamamaktadır; gerçi kitabın ikinci baskısında (1948) bu konuya ilişkin bir ek konmuştur, ama gelişmeler henüz çok yeniyken yazılan bu bölüm bir bilgi dökümü düzeyinde kalmaktadır. Kitap kapsamında bir diğer çalışma olarak T. Kayaoğlu'nun "Türkiye'de Tercüme Müesseseleri" üzerine incelemesi anılabilir (1998); çok yeni olan bu çalışma iyi bir veri tabanı sunmakla birlikte, çevirinin içsel sorunlarına girmemektedir. H. Ali Yücel hakkındaki tek biyografik çalışma da yenidir (Çıkar 1997) ve bu çalışma çeviri konusuna sınırlı bir yer ayırmaktadır. Konuya değinen diğer çalışmalar makaledir; bunların çoğu da, konuyla bağlantılı kişilerin deneyim ve görüşlerini aktardıkları incelemelerdir. Bunlara bir de ansiklopedi maddeleri eklenebilir (Paker 1998). Bu manzara, tarihe yönelik heyecanlarımızın tarihsel bilgi ve bilinçle desteklenmediğini gösteriyor ve tarihsel incelemelere ne kadar gereksinmemiz olduğunu ortaya koyuyor.

Burada tarihsel bir sıra izlemek yerine H. Ali Yücel dönemini karakterize ederek öncesi ve sonrasına bakmak istiyorum. Benim gözlem ve saptamalarım, bir tarihsel çalışma açısından sınırlı sayılacak verilere dayanıyor, bu nedenle de birçok nokta karanlıkta kalacaktır.

Öncelikle hatırlatılması gereken nokta, bu çeviri girişiminin devlet eliyle yapılmış olmasıdır. Ülken'in ve Kayaoğlu'nun çalışmalarında

görülebileceği üzere, tarihin çeşitli dönemlerinde devlet bünyesinde çeviri girişimleri ve kurumsal yapılaşmalar olagelmıştır. Aynı şekilde H. Ali Yücel döneminde de bir devlet geleneği sürdürülerek yapılan çeviri çalışmaları “Tercüme Bürosu” bünyesinde toplanmıştır. Ancak bu dönemde ortaya çıkan program ve yapılaşma, devlet bürokrasisinin bir parçası olan ve çeşitli dönemlerde “Tercüme Bürosu”, “Telif ve Tercüme Heyeti”, “Encümen-i Daniş” gibi isimlerle anılan devletin çeviri işleriyle ilgili kurumunun sınırlarını çok aşmıştır. Bu girişimi devletin çeviri işlerini yürütmesi olarak değil, devletin bir tür sponsorluğunda (bunun “himaye” kavramından farklı olduğunu düşünüyorum) toplumsal bir çeviri hareketi olarak değerlendirmek yerinde olur. Her ne kadar belli bir hiyerarşi ilişkisi kaçınılmaz olsa da, hareketin büyük ölçüde özerk olduğu ve dönemin aydınlarının (muhalif aydınlar dahil) coşkulu katılımını sağladığı görülüyor⁸.

Bu girişimin devlet eliyle yapılmış olmasını birkaç açıdan değerlendirmek gerekiyor. Öncelikle sorulacak şey, bireysel ve özel çalışmalara göre bu girişimin niteliğinin ne olduğu. Bu konuda, bir yönüyle de olsa bir fikir edinmek için 1946 ve 1958 yıllarına ait çevirilerin durumuna baktım. 1946 yılında Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) 129 çeviri kitap yayınlamış; aynı dönemde özel yayın ve basımevlerinin ulaştığı sayı 92; diğer kurum ve devlet kuruluşları bünyesinde 25, üniversitelerde 30 kitap çevirisi yapılmış (bkz. Tercüme, Sayı 41-42). 1958’e gelindiğinde görüntü çok değişiyor: MEB (bu dönemde adı tekrar Maarif Vekaleti’dir) 14 çeviri yayınlarken, özel yayınevlerinden 250’den fazla kitap çıkmış (bkz. Tercüme Sayı 63-64); bu dönemde Kitap Yayıncı Odası’nın 23, üniversitelerin 31, diğer devlet kurumlarının 10 kadar kitabı yayınlanmış.

⁸ Özerklikten söz ederken dönemin siyasal otoriter yapısına göre bir özerkliğin söz konusu olabileceği unutulmamalı. Özerkliğin varlığını gösteren en iyi işaret, kendilerine başvurulan aydınların belli günlerde düzenli olarak toplanarak neler yapılabileceğini hararetle tartışmalarıdır. Bu heyecanı aktaran A. Erhat şöyle demektedir: “Akşam geç vakitlere kadar çalışılır, gelen tercüme okunur, tartışılır, dergi için çeviriler, yazılar dağıtılır, sonra da çıkar, Yenişehir’e doğru hep birlikte yürünür. Kutlu’da mola verilir, oturulur, birşeyler içilir, birşeyler yenir ve konuşmalar, tartışmalar böyle sürer giderdi...” (1980: 327) Bir aydın topluluğunun doğal davranışlarını anlatan bu sözlerden, aydınların kendilerini bir işe “memur edilmiş” görmedikleri anlaşılmaktadır.

Çeviri yayımlar üzerinden yaptığımız bu karşılaştırmada, 1946'dan 1958'e, yayımlanan kitap sayısının genelde fazla değişmediği görülüyor: Toplam sayı 276'dan 330'a çıkıyor. Ama asıl önemli değişiklik bu zaman içinde MEB yayımlarında ciddi bir gerileme olurken (129'dan 14'e), özel yayıncılıkta önemli ilerlemeler gerçekleşmiş (92'den 250'ye). Böylece de genel durum –en azından sayısal olarak– dengelenmiş görünüyor.

Bu kısa sürede özel yayıncılıktaki gelişme çok belirgindir. Nitekim 1946'da yılda 3 ve daha fazla kitap çıkaran özel yayıncıların sayısı 10 kadarken, 1958'de bu sayı 22'yi bulmuştur. 1946'da toplam 38 kuruluş yayın çıkarmış olmakla birlikte, büyük çoğunluğu yayıncıdan çok, arada kitap da yayımlayan kitabevi veya basımevidir. Sadece 4 kuruluşun adında “yayınevi” sıfatı kullanılmaktadır. 1958'de burda da görüntü değişmekte, yayın yapan toplam kuruluş sayısı 57'ye çıkarken, bunların 18'i “yayınevi” sıfatını kullanmaktadır.

Sayılarda bu ayrıntılara girmemin nedeni, devlet eliyle başlatılan bir girişimin tarihsel yerini daha iyi belirlemek için. Yukarıda sözü edilen gerilemeye bakarak, ilk atılımın gereğince sürdürülemediği biçiminde kestirme bir yorumdan kaçınılmalı. Bu işe MEB'in el atması, boşluğu doldurmak amacını taşıyordu. Özel girişimlerin artması, bir ölçüde çeviri hareketinin topluma yayıldığına belirtisidir ve bunu “normalleşme” yolunda bir gelişim olarak anlamak doğru olur. 1940'ların girişimi hem çok parlak bir girişimdir, hem de gerçek anlamda olağanüstü bir durumdur; yani o hızla sürdürülmesi zaten çok zordur. Sonraki yayımların konularına ve niteliklerine bakınca, başlatılanın her yönüyle özel girişimce aynı düzeyde devralındığı söylenemez (şirketlerin yayımlarında klasikler ve seçkinlere yönelik yayımlar ikinci planda kalmaktadır). Zaten 1940 hareketinin aynı hızla sürdürülmesi bu girişimin doğasına da aykırı. Bu noktayı açmadan önce, kitap üretimi açısından bugün geldiğimiz noktayı da hatırlatmak istiyorum. Bugün Yayıncılar Birliği'nin yıllık kataloğunda yer alan yayıncıların sayısı 200'ü aşmaktadır ve 1992 rakamlarına göre bu 200 yayınevi tarafından yılda yaklaşık 1400 kitap yayımlanmaktadır (bu sayıya üniversite yayımları, ders ve çocuk kitapları dahil değil) (Metis Çeviri 1992, Sayı 20/21, S. 148). Verilen kitap sayısının tamamına yakını özel girişimce üretilen yayımlardır. MEB, Kültür Bakanlığı TDK ve TTK gibi devlet kurumlarının yanısıra bazı bankaların yayımları bu rakamda küçük bir yer tutmaktadır (yaklaşık % 7). Bir diğer önemli ayrıntı da, yayıncıların,

gerçekte ne kadar kurumsallaştıkları bir yana, artık “kitabevi” veya “basımevi” değil, –ilk dönemlerden bugüne gelebilmiş birkaç yayıncı hariç– “yayınevi” ismini taşıyor olmaları.

H. Ali Yücel’in başlattığı bu hareketin bugün aynı ağırlıkla devam etmesini istemek gelinen noktada yayıncılığın boyutlarıyla uyuşmaz herşeyden önce. Devletin eğitime ve kültüre daha fazla ödenek ve fon ayırması halinde böylesi bir sektörün “ticari kaygılardan uzak” yürütülebileceği düşünülebilir; nitekim KİT’lerin yanında yayıncılık sektörü çok küçük kalır⁹. Ama herhalde kimsenin aklına devlet desteğinde veya bünyesinde kültür alanı için bir KİT yapılması gelmiyordu. Devletin kültür alanındaki mevcut rolü tartışmalıyken böylesi bir durum çok ciddi siyasal ve kültürel gerilimlere neden olurdu. Devletin yapabileceklerini gereğince yapıp yapmadığı ise çok başka düzlemde ele alınması gereken bir konu.

Şimdi sayısal bilgilerden uzaklaşıp Tercüme hareketinin karakterine daha yakından bakmak ve tarihsel gelişmenin diğer aşamalarını bu odaktan hareketle ele almak istiyorum. Bilindiği gibi bu hareketin asıl etkinlik alanı “klasikler”in Türkçe’ye aktarılmasıdır. Gerçi o günün kitapları veya yakın tarihin kitapları da çevriliyordu; ama yayın çizgisi net biçimde klasik ağırlıklıydı ve bu çizgi bizzat H. Ali Yücel tarafından açıklanan amaçlarla uyum içindeydi¹⁰. O dönemde klasiklerin çevirisine yönelme, çeviri tarihi açısından özel bir anlam taşıyor. Bunu belirginleştirmek için öncelikle böyle bir girişimin öncesine bakmakta yarar var.

Osmanlı, Batı’dan çevirinin gerekliliğine 18. yüzyılın başlarında (Lale Devri) karar vermiş olmakla birlikte, klasiklerin çevirisi gibi, kültürel yenilenme anlamına gelen bir girişime gelinceye kadar çeşitli aşamalardan geçilmiştir. Gelişmenin kolay olmadığını ve düz bir çizgi izlemediğini görüyoruz. Sözelimi H. Z. Ülken, Tanzimat dönemi için şu önemli belirlemeyi yapıyor: Bu dönemde tekniğe ilişkin yapıtlar Batı’dan çevrilirken, edebiyat ve felsefe alanında Doğu’ya daha çok dönülmüştür. Hatta Ülken, Doğu’dan en çok çevirinin yapıldığı dönemin yine Batı’ya

⁹ Türkiye’de yayıncılık alanının genel cirosunun 50 milyon Dolar civarında olduğu tahmin edilmektedir.**

¹⁰ Kayaoğlu’nun verdiği rakamlara göre 26 yılda yayınlanan, 1120 çeviri yapıtın 831’i Batı klasikiydi. Modern ve yeni yapıtların sayısı ise sadece 39’du (124 ürünle modern tiyatro yapıtları özel bir yer tutuyordu) (S: 306 vd).

yönelmenin gerçekleştiği bu dönem olduğu tezini ileri sürer (Ülken 1997: 320). Burada aşırı bir yorumdan kaçınarak şu kadarı söylenebilir: Batı'ya yönelme bu aşamada, Batı'nın kültürünü temsil eden yapıtlara önem verilmesi anlamına gelmemektedir. Nitekim 19. yy.'da Batı'dan tarihe ilişkin yapıtların çevrilmeye başlandığı dönemde, telif eserlerin ve Arapça'dan çevirilerin hala önceliği var; açıklamalara ve yapılan çevirilere bakıldığında Batı, daha yeni tarihi izlemek ve Batı'nın kendi tarihini öğrenmek için tamamlayıcı bir kaynak olarak görülüyor¹¹. Ama öte yandan Doğu yapıtlarının Türkçe'ye (yani Osmanlıca'ya) çevrilmesi de yeni bir yöneliştir¹². Zira daha önce Osmanlılar'da çeviriler yabancı dillerden Arapça ve Farsça'ya yaptırılıyordu (örneğin Fatih'in girişimleri; bkz. Paker 1998). Ayrıca bu dönemde telif ile çevirinin sınırları da belirsizdir (bilginin kaynağı değil, çeviri metinde bulunduğu şekil ön plandadır ve derlemelerin telif yapıtı içine alınması doğal bir durum olarak görülür). Batı uygarlığının ulaşılmak istenen bir hedef olmasına 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'in amaçları çerçevesinde rastlanıyor. Bu girişimin mimarı olan Ahmet Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecid'in ve Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın huzurunda yaptığı konuşmada şu ifadeyi kullanır:

“..... İşte bu emr-i ehemme hizmet etmek için muhassenat-ı asriyyeye ilave-i cemile olmak üzere Encümen-i Daniş namıyla bizim gibi acizlerden mürekkeb işbu cemiyetin in'ikad ü küşadı hususuna müsaade-i seniyye bildirig buyrulmuştur.” (Kayaoğlu 1998: 58)

¹¹ Encümen-i Daniş'in konuyla ilgili raporunda bu nokta şöyle dile gelmektedir:

“Eğer ki Batı dillerinden birinden bir umumi tarih tercüme edilse kifayet eder zannolunsa da, onlarda da Asya ve Afrika'nın eski durumlarına ait bilgiler noksandır. Zaten aranılan malumatın ekserisi Avrupa'ya münteşir olan fünun ve maarifin asıl ve esası ve bizim de hem dilimizin hem de dinimizin kaynağı olan Arapça'da mevcuttur. Batılı dillerde yazılmış olan eserlere ihtiyacımız; sadece son çağ (Kurun-ı ahire)ın tarihi olaylarını tashih etmek içindir. Bunun için de bütünüyle Batılı eserlere müracaat etmek uygun olmayacağından iki tarafın malumatı birleştirilerek sonradan gelecek nesillere değerli bir hediye olmak üzere “Türkçe bir Tarih-i Umumi” tertip ve telif olunması münasip görülmüştür. (bk. Kayaoğlu 1998, S: 84)

¹² Bu olgunun nasıl yorumlanacağı ve hangi somut koşullarla ilişkilendirileceği çeviri tarihi açısından araştırılmalıdır. Mevcut yayınlarda gördüğüm kadarıyla böyle bir soru ortaya atılmamıştır.

Cevdet Paşa'nın "muhassehat-ı asriyye" (asrın güzellikleri) sözü bizde doğal olarak "muasır medeniyet" sözünü çağrıştırmaktadır. Bu söz geri kalmışlığı dile getiriyor, ama kendini yenilemekten çok, asrın güzelliklerinden söz ederek gelişmelerin gerisinde kalmama arzusunu vurgular görünüyor. Encümen-i Daniş'in, dönem açısından pratik bir gereğin ürünü olduğuna dikkat çekmek gerek. Amaç, kurulma aşamasında olan Darülfünun'a ders kitabı hazırlamaktır. Yapılan çalışmalar dil, sözlük, tarih (çeşitli ülke ve dönemler için ayrı çalışmalar), jeoloji, iktisat ve politika ile ilgilidir (edebiyatı ve felsefeyi içermez) ve 15 çeviri ürünün 7'si Fransızca'dan 3'ü Arapça'dan, diğerleri başka dillerden çeviridir; 6 da telif eser vardır. Bir kısmı çok ciltli (ansiklopedik nitelikte) olan bu çalışmalar, önceki ve belli bir süre için sonraki dönemlere göre verimli bir etkinlik oluşturmuştur.

Tanzimat döneminde bir diğer dönüm noktası 1870'te Daire'i İlmiye adıyla kurulan oluşumdur. Bu da okullara yönelik bir kuruluş olmakla birlikte ilk defa asıl hedefin "Avrupa Darülfünunlarıyla muharebe etmek" olduğu fikrini içermekte ve Yunan ve Latin dillerini de çeviri kaynağı olarak kabul etmektedir. Bu küçük gibi görülen fark, çevirinin işlevi anlamında çok temel bir değişikliğe işaret. Yunan ve Latin dillerinden yapılacak çeviriler, güncel bilgilerle ilgili olmayacağına göre, "pratik yarar"ın ötesinde bilgi gereksinimi duyuluyor demektir. Gerçi Arapça'da Antik Yunan'dan çeviriler olduğu için Osmanlı'nın bilgisinde bu alanın ilk defa yer alacağını söylemek doğru olmaz; ne var ki Arapça'daki Yunan klasikleri İslam düşüncesinin yorumu altında özgünlüklerini artık taşımamaktaydılar (metinlerin eksik çevirileri, kalıplaşmış yorumlar vb.). Yunan ve Latin dillerinden çeviri yapma isteği, İslami geleneğin ötesinde yeni bir arayış anlamına geliyordu.

Çeviri tarihi açısından ilginç bir dönem de II. Abdülhamit'in katı denetimci dönemidir. Bu dönemde de devlet bünyesinde bir çeviri kurumu bulunmakla beraber (ilk kurulan Telif ve Tercüme Dairesi kısa sürede yerini Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'ne bırakmıştır) Batı'dan çeviriler denetim ve sansür amaçlı yaptırılmıştır. Öte yandan Abdülhamit'in İslami düşünce yapıtlarını Doğu dillerinden Türkçe'ye çevirtmesi Batı'nın doğrudan etkisine set olduğu kadar İslamiyet'in dogmatik anlayıştan sıyrılmasına da yöneliktir; bu yönüyle yine çağa ayak uydurma amacını

içermektedir (krşl. Ülken 1998:136)¹³. Yine bu dönemde çeviri tarihi açısından özel bir oluşum karşımıza çıkıyor. Abdülhamit'in bilgiyi denetim içinde yayma ve Osmanlı'yı güçlendirme politikasının karşısında yükselen muhalefet Batı'yla doğrudan bağlantıları kurarak (hatta sürgün yıllarında içinde yer alarak) fikir ve bilgi alışverişini, daha önce hiçbir dönemde olmadığı kadar canlandırıyorlar. Bu alışveriş kısmen belli yapıtların çevrilmesini kapsamakla birlikte (burada öncelikle Ziya Paşa'nın çevirileri anılabilir – krşl H.Z. Ülken 1998: 112), esas olarak dergiler, tanıtım ve eleştiri amaçlı yapıtlar ile siyasi çalışmalar bünyesinde yoğunluk kazanmıştır. Hatta muhalif hareketin önde gelen ismi Namık Kemal ile Abdülhamit yanlısı Ahmet Mithat'ın, çevirilerin yeri ve gereği konusunda buluştukları da görülüyor (krşl. M.C. Kuntay 1944: 57 vd.; Ülken 1998: 115; Bengi 1991). Bu dönem “çeviri karşıtı” gibi görünmekle birlikte, aynı zamanda Batı'yla etkileşimin yoğunlaştığı ve yeni fikirlerin mayalandığı bir dönem olarak “örtük çeviri etkinliği”nin¹⁴ arttığı bir dönemdir. Nitekim bunun meyveleri II. Meşrutiyet'te kendini hemen göstermiştir.

II. Meşrutiyet özellikle fikir çevrelerinin ve aydınların çeviri etkinliğini artırdığı, Batı kaynaklı yapıt ve fikirleri topluma yaydığı dönem olmuştur; bu girişimler çok yönlüdür; hem bilim alanlarını, hem birçok Batı klasiğini, hem de –Fransızca'nın önceliği sürmekle beraber– çeşitli yabancı dilleri kapsamaktadır (H. Cahit'in, Abdullah Cevdet'in, Edebiyat-ı Cedidecilerin çalışmaları ve bir dizi başka isim anılabilir – bkz. Ülken 1997: 333 vd.). Türkçülüğün siyasi bir harekete dönüştüğü bu dönemde başta Türk Ocakları bünyesinde olmak üzere yoğun bir tartışma ve yayın etkinliği gerçekleşiyordu (Behar 1992: 83 vd.). Ayrıca bu dönemde devlet de, kurulan Telif ve Tercüme Dairesi ile yeni bir atılımı hedeflemiş ve okullar için düşünülen – bilim alanlarına yönelik– yayınlar arasında ve çoğunluğu

¹³ Bu girişimler arasında arasında -H.Z. Ülken'in verdiği bilgilere göre- İslamiyet'in tasavvuf yorumunu güçlendiren Gazali metinlerinin çevirisi olduğu kadar, o dönemlerde İslamiyet içindeki reformist hareketlerin metinleri ve bunların tanıtılıp yayılması çabaları da vardır.

¹⁴ “Örtük (implicit) çeviri” kavramıyla kastettiğim etkinlik, çeviri gibi görünmeyen veya sunulmayan, ama doğrudan bir yabancı kaynağa dayanan aktarımlar. “Çeviri” kavramını geniş tutarak bunları da çeviri etkinliğinin parçası saymak, etkileşim süreçlerini daha iyi kavramamızı sağlayacaktır.

Fransızca'dan olmak üzere 27 kitabın çevirisi gerçekleştirilmiştir (krşl. Kayaoglu 1998: 160 vd).

Cumhuriyet öncesi bu dönemlere kısaca da olsa bakmak, yine Cumhuriyet dönemindeki etkinlikleri daha iyi anlamlandırma açısından önemli. Bugüne kadar Türkiye çeviri tarihi incelenirken, devlet eliyle yapılan girişimler öne çıkarılmış ve gelişme çizgisi bu etkinlikler karşılaştırılarak bulunmaya çalışılmıştır çoğunlukla. Oysa gelişme süreci daha karmaşıktır ve farklı türden etkinlikler birbirlerini hazırlamakta veya dönüştürmektedir. Devletin girişimlerinde, belli listelerin hazırlanması ve seçilen yapıtların bir bütünlük oluşturması (sözgelimi temel alanlarda yeterli başvuru kaynağı oluşturmak gibi) amaçlandığı için yoğun çeviri etkinlikleri gibi görünebilir. Ancak değişim süreci açısından asıl gelişmeler, kişisel girişimlerle ortaya çıkan, yenilikçi ruhtan kaynaklanan, çok düzenli olmayan ve zamana yayılan çalışmalarda aranmalı öncelikle. Osmanlı döneminde Katip Çelebi (17. yy. başları), Esat Efendi (18. yy başları), Ali Suavi (19. yy. ortaları) gibi isimler Batı'dan etkilenmenin gereğini görmüş ve Saray'da da önemli varlık göstermelerine ve resmi girişimlerde de rol oynamalarına karşın kendi dönemlerini aşan bir anlayış değişikliğini temsil etmiş düşünürlerdir (krşl. Ülken 1997; Sarıkavak 1997).¹⁵

Cumhuriyet'in ilk dönemleri çeviri girişimleri açısından Meşrutiyet'ten pek farklı görünmemektedir. (Nitekim H. Z. Ülken'in de "Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü" kitabının bölümlenmesinde bu yönde bir ayrıma gitmediği ve bu iki dönemi içiçe ele aldığı görülüyor). Cumhuriyet'in başlarında da, devlet bünyesinde gerçekleştirilen girişimlerin ana hedefi

¹⁵ Osmanlı'da Yunan ve Latin dillerinden çeviri ilk olarak Yanyalı Esat Efendi tarafından yapılmıştır. Esat Efendi daha önceki Arapça çevirilerin eksik ve yanlış olduğunu ileri sürerek Aristo'nun "Fizika"sını ve başka birkeç metni daha Yunanca'dan çevirmiştir (bu çeviriler Arapça'ya yapılmıştır). Esat Efendi Fizika'yı çevirirken Aristoyu İslam düşüncesi açısından güncelleştirmek ve kendi yorumlarını ve fikirlerini doğrudan bu çeviri etkinliğinin uzantısı olarak getirmek eğilimindedir. Üstelik bu çalışmada "Batı'nın üstünlüğü" gibi pragmatik bir neden değil, fikrin canlandırılması, Farabi ve İ. Rüşd gibi İslam düşünürlerinin Aristo yorumlarını aşma çabası vardır (krşl. Sarıkavak 1997: 145). Esat Efendi bu çabası sırasında çağının kaynaklarından yararlanmak yerine 17. yy. Batı kaynaklarını esas alsaydı bile K. Sarıkavak'ın nitelediği gibi burada tipik bir "rönesans" yaklaşımı sergilemektedir.

eğitimin alt yapısını oluşturmaktır. Kurtuluş Savaşı'nın yarattığı ortam ve sert mücadeleler, halkın desteğini alma gereksinmesini artırmış, dolayısıyla eğitim ve okuma etkinliği doğrudan siyasi hedeflere bağlanmıştır. Bu durum köklü çeviri etkinliğinden çok, kısa vadede sonuç verecek bir okuma etkinliğinin çevirilerle desteklenmesi isteğini öne çıkarmıştır. Nitekim eğitimin düzenlenmesi amacıyla değerlendirme yapması için Türkiye'ye çağrılan –zamanın önemli eğitimbilimcisi– J. Dewey'nin raporu açık hedefler koymaktadır. 1924 yılında çalışmasını yapan Dewey, raporunda eğitim için “nazari değil ameli eserlerin tercümesi”ne ağırlık verilmesini isteyerek, çevirilerin, öğretmenlerin acil gereksinimine göre düzenlenmesini ve eksiksiz çevirinin amaçlanmamasını önerir. Bu doğrultuda anlaşılacak üzere seyyar kütüphaneler düşüncesini ileri sürer (Kayaoğlu 1998: 229 vd.). Telif ve Tercüme Encümeni'nin 1920'de ve –bir aradan sonra– tekrar 1922'de başkanlığını yapan Samih Rifat Bey, yeni devlet yapılanmasının gereği doğrultusunda hareket eder; bu yaklaşımı çerçevesinde kültürel çalışmaların doğrudan siyasi hedeflere hizmetini amaçlar. S. Rifat döneminde çevirilerden çok, ulusal tarih ve dil düşüncesine hizmet eden çalışmaların amaçlanması bu tutumun parçasıdır. Nitekim Kayaoğlu'nun yer verdiği bilgilere göre daha Kurtuluş Savaşı yıllarında Meclis, o- günkü olayların tarihinin (“Herakat-ı Milliye Tarihi”) yazılması kararını alır; ayrıca S. Rifat Türkçe'nin kökeni üzerine –daha sonraları ortaya atılacak Güneş Dil Teorisine benzer görüşler içeren– bir raporu Atatürk'e sunar ve bu rapor yabancı dillere çevirtilip bilim çevrelerine gönderilmek istenir. Z. Gökalp'in bu kurulun başına gelmesiyle (1923) çevirilerin kapsamı ve niteliğinde de belli bir değişim olur; az sayıda da olsa bilimsel kitap çevirilerinin basıldığı bu dönemde bu amaç hükümet programında da bir hedef olarak dile gelir:

“... Muhtelif şubat-ı ilmiyeye ve bilhassa insani ve içtimai esasata müteallik muhalledat ve ana kitaplar tercüme ve tab' ve tevzi olunacaktır.” (aktaran Kayaoğlu 1998: 224)

Bu dönemin en önemli çalışması ortak bir çeviridir. E. Lavis ve A. Ramboud'un 12 ciltlik “Tarihi Umumi”sinin 900 sayfalık birinci cildi Darülfünun tarih profesörlerinden 6 kişi tarafından (F. Köprülü dahil) 1 ayda çevrilir ve yayınlanır.

1924 yılında Abdülfeyyaz Tevfik (Yergök) bu kuruluşun başkanlığını üstlendiğinde yeni hedefler konur ve Milli Kütüphane oluşturma hedefi ile

terim çalışmalarının gereği dile getirilir. Ancak H.Z. Ülken'in verdiği bilgilere göre bu çalışmaların sonucunda kapsamlı bir liste duyurulmuş, ancak bu listeden sadece birkaç kitap çevrilip yayınlanmıştır (Ülken 1997: 344). 1922-25 arasına genel olarak bakıldığında, Maarif Vekaleti'nin eğitim amaçlı 68 kitap yayınladığı görülüyor. Bu yayınların özellikle çocuklara ve gençliğe yönelik olduğu dikkat çekiyor ve Mustafa Rahmi (Balaban) ismi çevirmen ve derleyici olarak öne çıkıyor. Bu çalışmaları, "koca koca kitaplar yalnız birkaç formalık broşürler haline getirilerek telhis ediliyordu [özetleniyordu]" diyerek eleştiren H. Z: Ülken (1997: 343), kapsamlı bir çeviri girişiminin eksikliğine işaret etmektedir. Bu dönemde üniversitenin (Darülfunun) kendi bünyesinde bir Tercüme Bürosu oluşturduğu görülüyor.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden Atatürk'ün ölümüne kadar devletin merkezi bir düzenlemeyle bu alanda yeni bir atılım yapmamış olması çeviri tarihi açısından önemli bir olgudur. Harf devriminin 1928'de yapılması, tarih çalışmalarının 1931'de dil çalışmalarının 1932'de başlaması ve H. A. Yücel'in bu kongrede etimoloji kolu başkanlığına seçilmesi gibi gelişmelerle dikkate alındığında böyle bir atılımın niçin geciktiği sorusu merak konusu oluyor. Atatürk döneminde ne kadar radikal kararlar alınıp ne kadar hızla hareket edildiği dikkate alınır, bu soru daha da önem kazanıyor. Böyle bir girişim için koşulların ilerde oluşmasının beklendiğini söylemek de anlamlı gözüküyor. Tersine, klasiklerin çevirisi, daha önce kültür alanını ilgilendiren birçok adıma göre (örneğin Kuran ve ezanın 1932'de Türkçeleştirilmesi) zihinsel altyapısı hazır bir girişimdi. Nedenleri gösteren bir açıklama olarak değil, fakat H. A. Yücel hareketinin karakterine işaret etmesi bakımından şu noktayı vurgulamak gerek: Bu hareket, kısa vadeli amaçlara hizmet eden ve organik olarak siyasi yapıya bağlı bir oluşum özelliği taşıyor. Oysa 1930-40 arası tek partili rejimin homojen ve bütüncül bir yapılanmayı güttüğü dönemlerdir ve aydınların eleştirel konum alması siyasal gelişmeler açısından engellenmiştir. H. A. Yücel'in girişiminin de bir siyasal liberalleşme anlamına geldiğini söyleyecek değilim, nitekim H. A. Yücel 1946'da çok partili rejime geçilmemesi için İnönü'yü iknaya çalışmıştır (kızı Canan Eronat'tan aktaran Çıkar 1997: 119). Ancak onun döneminde aydınların özerk çalışmasına olanak verilmiş ve gerçek bir kültürel seferberlik sağlanabilmiştir. (O dönemde hapisanede bulunan N. Hikmet'e çeviri siparişi edilmesini bile kabul etmiştir.) Onun bu yaklaşımı, seçkinciliğe varan bir Aydınlanmacılıktır, kültürü sadece akla

dayandırmayıp bir bütün olarak gördüğü için de Hümanizmadır. 1946'da bakanlıktan ayrıldıktan sonra, "solculara destek" olmakla suçlanması, İnönü'nün onu yalnız bırakması, kültür hareketine dar anlamda siyasal istikrarı gözeterek girişmediğinin işaretleridir. H. A. Yücel başarısız olduğu için değil, başarılı olduğu için sakıncalı bulunmuştur ve rekor süre bakanlık yapmasına karşın (aralıksız 7,5 yıl) bakanlıktan ayrılması anidir. Atatürk döneminde pozitivist bilim anlayışının siyasal hedeflerle tam olarak bütünleştiği dikkate alınır, düşüncede çoğulculuğa ve özerkliğe olanak tanınmaması, hatta varolan farklılıkların politikalara yansıtılmaması (1933 üniversite reformundaki tasfiyeler, H. E. Adıvar, F. Köprülü gibi isimlerin geri plana düşmesi), hümanist anlayıştaki geniş bir kültürel zenginleşme hareketine de uygun siyasi ortamı sunmuyordu. Bu durum Batılılaşma hedefleri açısından çelişkili gibi görünse de, siyaset-kültür, siyaset-düşünce ilişkisinin iniş çıkışlar yaşaması şaşılacak birşey değildir. Burada Atatürk döneminde düşüncenin rolü ve özerkliği sorununa ışık tutacak bir örneği anmak isterim. C. Tanyol "Atatürk ve Halkçılık" kitabında, Atatürk'ün yakın çevresinde Rousseau'yla ilgili girdiği bir fikir tartışmasını aktarırken, siyasal eylem adamı olarak Atatürk'ün konumunu vurgular. Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal yapısı oluşturulurken, kuvvetler ayrılığının reddedilmesi, kuvvetlerin birleştirilmesi yönündeki tercih, toplumun rızasını ilke edinen Rousseau'yla hesaplaşmayı da beraberinde getirir. Atatürk yakın çevresine Rousseau'yu baştan sona okumalarını önerir; Rousseau'nun bir mecnun olduğunu ve "Toplumsal Sözleşme"yi cinnet halinde yazdığını, böyle bir beynin kuramının önemsenemeyeceğini söyler (Tanyol 1981: 105 ve 182). C. Tanyol Atatürk'ün eylemden gelen bir devrimci olduğunu, Rousseau'nun ise yenik ve karamsar olduğunu belirterek bu tutumun tarihsel meşruluğuna açıklama getiriyor (S. 99). Bu konuda yargımızın ne olacağından bağımsız olarak, devrimci siyasi kararların alındığı bir kuruluş döneminde aydınların özerk bir rolünün olmasının beklenemeyeceğini söyleyebiliriz.

İnönü ve H. A. Yücel dönemine gelindiğinde bir taraftan siyasal rejimin belli bir güvenceye kavuştuğunu, diğer taraftan önderliğin niteliğinin değiştiğini dikkate alarak, bu tür bir kültür hareketi için "koşulların olgunlaşması"ndan söz edebiliriz. Halide Edip daha savaş yıllarında İnönü'nün rolüne ilişkin olarak onun uzlaşmacı yönüne şöyle işaret ediyor:

“Bu kanlı ve tehlikeli günlerde iki şey büyük ümit veriyordu. Birincisi, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey’in yakınlıkları. Çünkü İsmet Bey’in yumuşatıcı bir etkisi vardı. İkincisi de hayatlarını savaş yolunda fedaya karar vermişlerin arasında hayli sıkı dostluk vardı.” (Adıvar 1998: II/ 19).

İki dönem arasındaki bu farklılığa karşın, bu yeni girişim, baştan beri izlenen “ulus toplumu” yaratma sürecinin önemli bir adımıdır. Hümanizma hareketini “Türk Hümanizmi” adlı kitabında (1998) Atatürk’le başlatan ve asıl kaynağını siyasal iradeye dayandıran S. Sinanoğlu, siyasal iradeyle kültür hareketini özdeşleştirmektedir; bu tutum, dönemler arası somut farkları görmemizi engellemekle birlikte, Sinanoğlu buradaki içsel bağa dikkat çekmiş oluyor.

Bilindiği gibi H. Ali Yücel’in çeviri girişimi tek başına bir gelişme değildir ve “ülke ulusçuluğu”nun (Turancılığa karşıt olarak) mantığını tamamlamaktadır. Bu anlayışa göre Batılılaşmak uluslaşmaktan geçmektedir ve Batı’nın değerlerini üstlenmek toplumun yabancılaşması ve ulusallığını yitirmesi anlamına gelmez (Z. Gökalp’in temellerini attığı Türkçülük). Bu temel çizgiyi hümanist bir yorumla birleştiren H. A. Yücel’in anlayışı, yayınların ilk baskılarına yazdığı önsözün lafzında ve satır aralarında görülebilir:

“... bir milletin, diğer milletler edebiyatını kendi dilinde, daha doğrusu kendi idrakinde tekrar etmesi; zeka ve anlama kudretini o eserler nispetinde artırması, canlandırması ve yeniden yaratmasıdır. ...”

1941’de Konservatuar’da yaptığı bir konuşmadaki sözleri daha da çarpıcıdır:

“Müellif bizden olmayabilir, bestekar başka milletten olabilir. Fakat o sözleri ve sesleri anlayan ve canlandıran biziz. onun için Devlet Konservatuarının temsil ettiği piyesler, oynadığı operalar bizimdir, Türktür ve millidir.” (agy. : 97)

Burada iki unsur dikkat çekicidir. Birincisi yabancı olanın “kendi idrakinde (zihinsel) tekrarı”; ikincisi de anlama tamamlandığı zaman yabancılaşmayı yitirmesi. Bu vurgular, zamanın anlayışını onaylar gibi gözüküp yabancı etkisini mazur göstermek değil, doğrudan ulusçuluk anlayışının belli bir tezahürüdür. Herşeyden önce hedefler açıksozlülükle ortaya konmuştur. H. A. Yücel “medeniyetin bütün olduğunu”, “başka

milletlerden kültür değerlerini almada taassup olmayacağını” açıkça dile getirmiştir (Tercüme, Sayı 1). Bu dönemin önemi, çeviri etkinliğini artırmak, eksikleri azaltmaktan ibaret değildir; bütünsel anlamda ulusal bir kültür temeli kurmaktır. Bunun en özlü ifadesi de “milli kütüphane”dir. Bu düşünce 1924’te dile gelmiş olmakla beraber ancak şimdi gerçekleşme yoluna girmiştir. Bu çeviri etkinliğinin düsturu “kütüphane oluşturmak” olduğu içindir ki, yararlılık yerine “tam olarak ve aslından çeviri” ilkesi getirilmiştir. (bkz. Tercüme Encümeni’nin raporu –Kayaoğlu 1998: 284.) Bununla birlikte çevirinin kendiliğinden ve tek yanlı bir aktarım işi olmadığı da unutulmamıştır. H. A. Yücel’in şu sözleri burada salt görüntü adına, içi boş bir kütüphane oluşturma gayreti olmadığını gösteriyor:

“Tercüme bizim nazarımızda mekanik bir nakil hareketi değildir. Herhangi bir eser, ana dile geçirilmiş sayılabilmek için bu işi yapanın, müellif zihnini benimsemesi, daha doğrusu müellifin mensub olduğu cemiyetin kültür ruhuna nüfuz etmesi lazımdır. Böyle olunca da o cemiyetten alacağı mefhumlarla kendi cemiyetinin fikir hazinesini zenginleştirmesi tabiidir.” (Tercüme, Sayı 1).

Cumhuriyet politikalarındaki bu gelişim, gelenekçi/İslamcı bakışın da dikkati çekmektedir. İki dönemi karşılaştıran Ş. Karatepe “Tek Parti Dönemi” kitabında Kayaoğlu’nun aktarımıyla şöyle demektedir:

“Atatürk döneminde radikal laik düzenlemeler çerçevesinde toplum hayatından ferdi plana indirgenen dinin yeri milliyetçilik mefumu ile doldurulmaya çalışılıyordu. İnönü döneminde ise milliyetçilikten de vazgeçilmiş, yerine Yunan ve Latin (hümanist) kültürü ikame edilmeye başlanmıştır.” (Kayaoğlu 1998: 295)

Bu indirgenmiş ve çarpıtılmış yorum, farklılığı vurgulamak açısından yine de anlamlıdır. Nitekim Antik dönem klasiklerine yer verilmesi bu hareketin ayırddedici tarafıdır. Çünkü getirilen anlayışa göre, Batı kültürünün tüm kökleriyle üstlenilmesinin yolu, kültürü bu temeller üzerine bina etmeyi gerektirmektedir.

Kuşkusuz bu bir ütopyadır ve yayım etkinliğinin kendi programının hedeflerine ulaşmış olması Batı kültürünün, çevrilen metinler ölçüsünde Türk toplumuna geçirildiği anlamına gelmez. Birakalım toplumun genelini, bu çevirilerin okurlarının, hatta üreticisi olan aydın çevrelerin bile Batı

düşüncesiyle kültürel bütünleşme içinde oldukları söylenemez. Çeviri tarihi alanındaki sınırlı araştırmaların verileri bize, yapılan çevirilerin, içerdeki düşünce ve kültür alanının gelişimi açısından hangi gerçek sonuçları sağladığını söylemiyor. Bu hareketin hedefi ütopyadır derken, bu çevirilerin yetersiz olabileceği ve yeterince okunup anlaşılmayacağını söylemek istemiyorum. Planlı bir çeviri etkinliğinden, Batı'nın tarihsel gelişmesini yeniden-(ve senkronik olarak) kurmasını bekliyor olmaktır ütopya. Bu büyük iyimserlikle, aşırı beklentiler içine girilmiş olması bazı sorunların zamanında algılanmasını engellese de, etkinliği güçlendiren ve seferberliği sağlayan gene bu iyimserliktir.

Genel hedef böylesine iddialı olmakla birlikte, çevirilerin somut bir anlama temelinde yapıldığını gösteren belirtiler var. Sözelimi hareketin yönlendiricisi konumundaki iki isim S. Eyüboğlu ve N. Ataç kendi çevirilerini idealize etmekten uzaktırlar. Eyüboğlu Montaigne çevirisine yazdığı önsözde, kendisinin "Denemeler"i çevirmeye uygun kişi olmadığını, kendi çevirisinin kısıtlı kaldığını belirtmekte ve ilerde daha yetkin çevirilerin yapılmasını ummaktadır (ama Montaigne bugün de, S. Eyüboğlu'nun çevirisinin yeni baskılarından okunuyor). N. Ataç ise kendi çevirileriyle ilgili şu çarpıcı saptamaları yapar:

"Tercümelerim arasında, iyileri demeyeceğim, sevdiğim vardır. Sophokles'ten Philoktetes ile Oidipus Kolonos'ta'yı tercüme etmeye kalkmakla şüphesiz yanıldım. Ben şair değilim; Sophokles gibi büyük bir şairi tercümeyle kalkan adam deyişine şiir havası katmak gücünde olmalıdır; (...) Plautus'tan, Terentius'tan tercüme ettiğim komediaları severim. Onlar şüphesiz iyi tercüme sayılamaz; ama şimdi açıp okuduğum günler gülüyor, hoşlanıyorum, beni Fransızca tercümeleri kadar eğlendiriyor. Latin komediasının ne olduğu elbette onlardan öğrenilemez; onlar ancak silik bir fikir vermeğe yeter. (...)" (Tercüme Sayı 63-64: 85).

Çevirinin sınırlarını ve kendi sınırlarını bilen insanların öncülüğündeki bir çeviri hareketiyle karşı karşıyayız. Aktarmaya çalıştıkları metinlerin tüm tarihsel birikimini ve konumunu bilmekten gelen bir alçakgönüllülük. Böyle bir temelde yapılan çeviriler okuru özgün metnin otantik dünyasına değilse de en azından çevirmenin dünyasındaki anlamlara götürecektir. Dolayısıyla ütopya, boşlukta sallanan bir çabaya yol açmamıştır. Tersine, çerçeve koşullara bakarsak o dönemde yapılan çevirilerin nitelikli ve işleyen çeviriler

olduğunu söyleyebiliriz, çünkü daha sonraki dönemlere göre çevirilerin sayısı yine de sınırlıdır (yılıda yaklaşık 80 kitap), dönemin önde gelen aydınları toplumsal bir seferberlikle birinci derecede görev üstlenmiştir ve canlı bir etkileşim ortamı vardır.

O dönem için hiç de tartışmasız olmayan ve koşullara uygun kararlar gerektiren bu etkinliğin sonuçlarını 4 yıl sonra R. N. Güntekin şu sözlerle değerlendirir:

“İtiraf etmeliyim ki Hasan-Ali Yücel bu büyük işinde başka bir tehlikeyi atlatmasını da bilmiştir. Hiç eksiksiz, hiç pürüzsüz iş çıkarmak arzusu, hele bizde çoğu kere en büyük imanları kör kötürüm hale sokar. (...) bir sanat adamımızın şöyle konuştuğunu hatırlarım: ‘(...) Ne olacağı şimdiden belli olmayan bir dil ile bir büyük kütüphane meydana getirmek emek ve para ziyanından başka birşey olamaz...’ (...) Hasan-Ali Yücel’in bu zihniyete basıp geçmiş olmasını ve sonunda hak kazanmış olmasını da güzel bir devlet adamı cesareti olarak tanımak lazımdır” (Tercüme Sayı 27: 234)

H. A. Yücel devletin rolünü kaynak sağlamakta ve koordinasyonda görmektedir. Koşulların varolduğu konusundaki öngörüsü de bu çerçevede içinde fazlasıyla doğrulanmıştır, çünkü ilk konan hedef dörde katlanarak elde edilmiştir. Bu hareketin başarısı da devletin bu koordinasyon rolünü gerçekten oynayabilmesinin ürünüdür; nitekim muhalif veya bağımsız düşünen aydınlar dahil dönemin bütün önemli isimleri harekete katılmış ve destek vermiştir. Yapılanlar bu anlamda, iktidarın politik tercihlerinden doğrudan etkilenmemiştir. Hatta bu etkinlik öylesine zaman üstü ve toplum üstü yürütülmüştür ki, Batı kültürü adeta bir zihinsel deneylik ortamı olarak yaşanmıştır. Sanırım bunun en iyi kanıtı, Tercüme dergisinin yayın çizgisidir. Türkiye’de Batı kültürüne ve hümanizmaya gösterilen bu ilgi tam da 2. Dünya Savaşı yıllarına denk gelmektedir. Batı rasyonalizminin ve Batı kültürünün bunalımından başka birşey olmayan bu savaş sırasında Tercüme dergilerinin tüm sayılarında bu sorunla ilgili tek bir yazı yoktur.¹⁶ 1946 Kasımında çıkan sayı ise (21 Temmuz’daki ilk çok partili seçimlerin ardından çıkmıştır) “Demokrasi Üzerine Düşünceler”e ayrılmış olmakla beraber burada da ilginin “kültürün temelleri”yle sınırlı kaldığını görüyoruz (Çin filozoflarından

¹⁶ Bu saptamayı dergilerin eksiksiz bir taramasına dayanarak yapıyorum. Savaş olayına dolaylı gönderme yapan iki yazı da, Batı dergilerinden örnekler bölümündedir.

başlayıp, Antik Yunan'dan Roma'dan geçerek tarihsel bir sıra izleyen geçmiş düşünürlerden sonra çağdaş tek örnek olarak Bergson'un 1932 tarihli bir çalışmasına kadar gelip orada kalan metin örneklerine yer verilmiştir). Bu ilginç durum bir çelişki gibi görünmekle beraber, hareketin mantığı açısından anlaşılır birşeydir. Çünkü amaç yukarıda belirtildiği gibi, kültürün temellerini kurmak ve kütüphane oluşturmaktır ve pratik sonuçlarla ilgilenilmemiştir. Eyüboğlu ve Ataç'ın şahsında değindiğim üzere, çevirilerin eksiksiz aktarım iddiasını içermeyen somut çalışmalar biçiminde yürütüldüğünü düşünmekle birlikte, bu çalışmaların, ülkedeki günün düşünce ve kültür koşullarını dikkate alınmadan, sadece metinle çevirmen arasındaki bir etkileşim düzeyinde kaldığını yine hareketin karakterinden giderek söyleyebiliriz. Bu tutum daha önce değindiğimiz N. Kemal ve Ahmet Mithat'ın çeviriye bakışlarının tersidir. N. Kemal bir tür çevirilemezlik noktasında kalmış ve olumsuz bir tutum almıştır (krşl. Kuntay 1944); A. Mithat ise çeviriden beklentisini şöyle dile getiriyor:

“Biz medeni fazileti yabancı hastalıklarla bozulmamış Osmanlılarız. Avrupa romanının ne gibi hastalıkları olduğunu bilmeden romancılıktan bahsederiz. Bunların aynen tercümesi faydalı olmadıktan başka güzel de değildir. Osmanlı tab'ına uygun olması için değiştirerek tercüme usulünü bile ileri götürememiştir.” (Ülken 1998: 115).

Bu çeviri hareketinin kısa ve uzun vadede kültürel ve düşünsel yaşamımıza getirdiği sonuçları bilmediğimizi belirtmiştim. Ancak bunun tartışmasız bir sonucu, çeviri dünyamızı açmış ve zenginleştirmiş olduğudur. Çeviri, ana beslenme damarı olarak benimsenmiş ve yayın etkinliğimizdeki ağırlıklı yeri “normalleşmiştir”. Klasiklerin çevrilmiş olması bugün bize doğal geliyor, ama bu, R.N. Gültekin'in de vurguladığı gibi 1940'larda bile cesaret işiydi. H.A. Yücel etkin görevden çekildikten sonra bazı gerilemeler olsa da, devam eden girişimlerden biri olmuştur bu çeviri hareketi. Demokrat Parti döneminde de Bakanlık yayınları sürdürülmüştür. Bu girişimin ayırıcı niteliğini A. Erhat 1975'te yazdığı, geçmişi coşkuyla hatırlayan bir yazısında özlü biçimde dile getiriyor:

“Tercüme Bürosu, Tercüme Dergisi ve Klasikler çevirileri Türkiye'de bir çığır açmıştır. (...) Bu çığır kültür ve edebiyatımızda yenilik getirmekle, dilimizi biçimlendirmekle kalmadı, yayın hayatımızı da bir düzene soktu, bilimde metne ve somut gerçeğe dayanılmasına yol açtı ...” (Erhat 1980: 335)

Buradaki önemli vurgu “metinde somutluk”ta, yani kaynak metnin pozitif (elle tutulur) gerçekliğinde. Gerçekten de daha önceki dönemlerde çeviriler işlevsel bir ilişkinin (sözgelimi yaygın eğitimde yararlılık gibi) ürünü iken bu dönemde ve bu dönemden sonra, “kaynak metni Türkçe’ye taşıma” güdüsü öne çıkmıştır. Bilindiği gibi Batı’da hümanizma hareketi (12.-15.yüzyıllar) filolojik bir eylem olarak ortaya çıkmış ve insanın bütünsel gelişmesini amaçlamıştır. Kuşkusuz 20. yy. da Antik metinlere dönülmesi aynı anlamı ve etkiyi veremez, ancak hareketin karakteristiğinde yatan “uzak kaynaklardan metin üzerinden kültürel beslenme” düşüncesi tipik bir Hümanizma anlayışıdır. Metnin pozitif varlığı bunun için önemlidir ve sonuçta bu hareketin tümü seçkinlere (kültürel değişimin öncülerine) yönelik bir kültürel eylemdir. Başarısını, tutarlılığını ve yararlılığını bu çerçevede tartışmak gerekir.

Potansiyelin özel koşullarda ve olağanüstü düzeyde harekete geçirilmesi olan bu çeviri hareketinin kalıcı bir yararı kuşkusuz oluşturduğu kütüphanedir. Sonraki yıllarda klasiklerle ilgili yayın çabaları bir ölçüde bunun küçük bir uzantısı olmuş, ama daha çok da özel yayınevleri bu çevirilerinin tıpkıbasımı yoluna gitmişlerdir. 1970’li yıllarda, CHP döneminde kültür bakanlığı bünyesinde yeni bir girişim amaçlanmışsa da fazla verimli olamadan siyasal değişimler sonucu kesintiye uğramıştır. MEB’in ve Kültür Bakanlığı’nın sonraki yıllarda bu yöndeki etkinlikleri (çoğunlukla sağ iktidarların bünyesinde), katkının devamı olmakla birlikte anılmaya değer düzeyde olmamıştır. Bu yönde yeni bir atılım olmak amacıyla Yapı Kredi Yayınları’nın 1992’de başlattığı girişim de gerçek bir hareketlenmeyi sağlayamamış, diğer yayınevlerinin yaptıklarına eklenen çalışmalar ağırlık kazanmıştır (bu yayınevinin 1998 itibarıyla klasikler kapsamındaki yayınlarının sayısı 65, tüm kitaplar içindeki oranı % 8’den az; çevirilerin tüm kitaplara oranı da yaklaşık % 25’tir). H. Z. Ülken’in de vurguladığı gibi (1997: 354) bir çeviri hareketinden gerçek sonuç almak için yapılması gereken şey, yapıtların zaman içinde tekrar tekrar tercümesidir. Görüldüğü gibi Türkiye’nin potansiyeli ve enerjisi bu düzeyde bir etkileşimin çok gerisinde kalmaktadır.

Dünya kültürüyle ilişkimiz ve ona nasıl eklemlediğimiz, temel gelişme sorunumuz olmaya devam ediyor. Buna karşın, gerek o dönem üretilen metinlerden bugün de yararlanılabilmesi, gerekse yeni temel yapıt çevirilerinin bir ucundan sürmesi, bu tür “işlevler üstü” bir çeviri eyleminin

genel çeviri dünyamız içinde, oran olarak küçük ama çok önemli bir damar olarak varlığını sürdürmesi anlamına geliyor. Bugün asıl beslenme kaynağımız Batı'dan yapılan çevirilerdir ve bunun tüm politik iniş çıkışlara karşın geriye doğru değişmesi olanaksızdır. Bunun en iyi göstergelerinden biri de "kültür özcülüğü"nü temsil eden gelenekçi/İslamcı çevrelerin kendi yayım etkinliklerinde Batı kaynaklı yapıtlara ayırdıkları yerdir.

60-80 arasında sosyalist sol yayınlardaki patlama, 80'li yıllardan sonra bireyi, demokrasiyi ve sanatı öne çıkaran yayınların çoğalması, Özal döneminde dünyaya açılmanın getirdiği gündelik ilişkiler, 90'lı yıllarda kitle iletişim araçlarındaki geometrik büyümeye bağlı olarak "uluslar aşırı" kültürel üretime eklenme ve bugün internetin içerdiği gelişme potansiyeli, çevirinin oluşturduğu kanal açısından Türkiye'nin değişik dönemlerine işaret etmektedir. Sağlam bir alt yapının eksikliği her seferinde aynı ikilemi karşımıza çıkardı: Batı'nın gelişme düzeyini yakalamak üzere mi hareket edeceğiz yoksa kendi açımızdan anlayabileceğimiz kadarıyla mı yetineceğiz? Günlük ticari ve kültürel ilişkiler içinde pratiğin baskısı, bir düzenleyici (deyim yerindeyse bir regülatör) işlevi gördüğü için, orada uzlaştırıcı kararlar az ya da çok verilebiliyor. Kültürel birikim alanında (edebiyat ve düşün yayıncılığı alanında) bu ikilem kararsızlıkla veya daha kötüsü sözde çözümlerle sonuçlanabiliyor. Burada okura ve kültürel yaşam alanına bağlanan bir bilgi dönüşü (feedback) kurulamadığı için, yayıncı ve çevirmen kendi önyargılarına uygun işler üretmekte özgür kalabiliyor. Okurun talep ettiği, yani ticari getirisi olan işler, düzeyi aşağı çektiği gerekçesiyle, kültürel gelişme açısından sorun olarak algılanıyor, okur kesimine karşı "öğretici" tavır almak daha saygın yayıncılık olarak görülüyor.

Dışardaki gelişmeleri izlemek amacıyla attığımız her adımda dilin ve kültürel kavrayışın sınırları bizi zorlamaya devam ediyor. Üstelik sadece kültür yayıncılığı alanında değil, gündelik bilgi akışında da. Bugün Türkiye'de çevirinin kurucu işlevi açısından bugün farklı bir yerde olduğumuz açık. Artık ne Türkiye'nin en birikimli aydın kesimini bütünüyle çeviriye çekmek olanaklı, ne de çevirmenin kendini her şeyin başlangıcı sayması doğru. Ülkenin gelişmesiyle ilgili hedeflerin tutturulamaması, büyük enerji kayıplarına neden olsa da, bunca yıllık eğitim etkinliğinden, bilimsel çalışmadan sonra mevcut bilgi çevrimi yok sayılarak çeviri yapılması düşünülemez. Dolayısıyla çeviri hedeflerinin bugünün koşullarında belirlenmesi, her şeyden önce de çeşitlenmesi gerekir.

Türkiye'nin artık bir çeviri cenneti olmadığını, bunun da şu ya da bu ölçüde bir gelişmenin sonucu olduğunu kabul etmeliyiz.

Temel yapıtların çevirisi kültürel bir uyanış yaratmadı. Zaten başlamış olan bir yeni yönelimin kültür referanslarını güçlendirdi. Uzun vadeli bir gelişmede tarihsel bir kilometre taşı oldu sadece. Başka türlü de beklenemezdi. Çünkü çeviri tek başına tarihsel bir aktör değildir. Açıkça vurgulamak gerekiyor: Toplumsal tahayyülümüzde çeviriye sihirli bir güç atfedilmiştir; koşullar ne olursa olsun, bir şekilde metinlerin iyi çevirileri gerçekleştirilebilirse değişim için gerekli önkoşul oluşur sanılmıştır. Sorumluluk artık okurundur, o yüzden de okumayan toplum olmamız, bu işin tek sorumlusu olarak algılanmıştır. Bu nedenle H. Z. Ülken'in "Uyanış devirlerine yaratıcılık kudretini veren tercümedir" (1997: 14) sözünün yanlış değilse bile en azından yoruma açık olduğunu söylemek gerek. Uyanışın çeviriyle başladığını söylemek çok yanıltıcıdır. Çünkü zaten çevirinin önkoşulu, o çevirileri yapacak kadar dış dünyaya açılmış ve uyanmış beyinlerdir. Evet toplumsal bir uyanış çevirisiz olmaz, ancak bu, bire bir aktarıma dayalı kestirme ve kısa vadeli bir olay değildir, tarihin hiçbir döneminde de olmamıştır. Kendini her tür etkiye açıp, yolunu şaşırان ve yeni aldığı unsurları nereye koyacağını bilemeyen, buradan bir yaşam pratiği çıkaramayan kişilerin ve toplumların bunalım yaşaması kaçınılmazdır.

H. A. Yücel hareketinin parlaklığı, özel konumundan ve dar amaçlı olmasından geliyor. Bu nedenle, bu hareketi Türkiye'de çeviri adına yapılan ve yapılması düşünülen herşeyin örneği olarak almak sakıncalıdır. Ne var ki, sonraki dönemlerde ve bugün çeviri tartışma ve politikalarında, örtük veya açık hep bu anlayışa gönderme yapılmıştır. Somut koşullara (çeviriyi kimlerin okuyacağını beklediği, çeviriyi yapanların birikimleri vb.) bakılmadan, her çevirinin ulusal kütüphanemize "yapıt kazandırma" işi olduğu kanısıyla hareket edilmesi, tam tersi sonuçlar doğurmuştur. Hiçbir göndermesi olmayan ifadeler yığını halinde, sırf dilsel denkleştirme biçiminde kotarılan acemice işler, kendilerine bu ilkelerde meşruiyet aramışlardır. Geçen yıllar içinde yayıncılık (okuma alışkanlığımızla ilgili tüm yakınmalara karşın) kat kat büyüdüğü (baskı sayısının gerilemesine karşılık yayım sayısının çok arttığı) halde, okur ve çevirmenler cephesindeki kültürel birikim bunun çok gerisinde kaldığı için, bu tutum dev bir ölü üretime yol açmıştır. İran kökenli yazar Daryush Shayegan'ın sözlerini, Türkiye için söylenmiş gibi buraya hemen ekleyebilirim:

“... çeviriler tutarlı bir siyaset ve bütünlüklü bir görüş olmadan yapıldığı için, bir düşünce ekolüne az çok olanak verebilecek uyumlu bilgi blokları olarak sunulmazlar, hiçbir özel bağlamla ilişkilendirilmeyen bilgi parçaları halinde dağılırlar ve okuru, özgül bir alanda yönlendirmekten ziyade, insan bilimleri labirentinde kaybederler. Uygun bir çerçeve içinde düşünce akımlarını yerleştiren felsefi bir haritanın eksikliği şiddetle çekilmektedir.” (1991: 135).

Somut sorunların tartışılması ve içinde bulunduğumuz çeviri gerçekliğiyle yüzleşme, mevcut yapıların kendilerini doğrulama eğilimleri yüzünden başarısızdır. Bu nedenle, somut durumları ortaya koyan, tekil değerlendirmelerin ötesine geçen çeviri araştırmaları ve çeviri eleştirileri bugün özel önem taşımaktadır. Kazanımlarımızın göreceleştirilmesi ve nostaljik bir ayak bağına dönüşmemesi gerekiyor. Bunun için de çeviri bölümlerinin varlığı önemsenmeli. Buralarda yetişen ve yetiştirilecek olan araştırmacılar Türkiye çeviri gerçekliğine eğilen çalışmalar yaptıkça (gerçek bir akademi işlevini kazandıkça) eleştirel akıl, savunma mekanizmalarını aşabilir.

Kaynaklar:

Halide Edip Adıvar 1998 (1962): Türkün Ateşle İmtihanı. Yenigün Haber Ajansı.

Meltem Ahıska 1998: Türkiye’de İktidar ve Gerçeklik. Defter 33, S. 19-40.

Bülent Aksoy 1995: Cumhuriyet Döneminde Çeviri Anlıyışları. Yay.yer: Mehmet Rifat (y. haz.): Çeviri ve Çeviri Kuramı Üstüne Söylemler. Düzlem Y. S. 73-93.

Veysel Atayman 1992: Çeviri Dünyamızda Yeni Bir Girişim Vesilesiyle. Metis Çeviri Sayı 20/21. S.48-53.

Özlem Ayav vd. 1992: Sayısal Verilerle Türkiye’de Çeviri Dergileri. Metis Çeviri 1992 Yaz/Güz, S. 135-147.

Ayhan Aykut 1990: Türkiye’de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi. Metis Çeviri 10, S. 32-40.

Işın Bengi 1991: The Eloquent Mediator: Ahmed Mithat Efendi. Yay. yer: D. Fokkema (y. haz.): Proceedings of the XIII. Congress of the International Comparative Literature Association. Iudicum V. S. 388-393.

Mustafa Çıkar 1997: Hasan-Ali Yücel ve Türk Kültür Reformu, T. İş Bankası Kültür Y.

Azra Erhat 1980 (2. B.): Sevgi Yönetimi, İnkılap ve Aka.

Büşra Ersanlı Behar 1992: İktidar ve Tarih. Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1927-1937). Afa Y.

Suat Karantay 1991: Tercüme Bürosu. Normlar, İşlevler. Metis Çeviri 16. S. 96-101.

Taceddin Kayaoğlu, 1998: Türkiye’de Tercüme Müesseseleri, Kitabevi.

Mithat Cemal Kuntay 1944: Tercüme Merhalesinde Resmi ve Hususi Adımlar. Tercüme dergisi, Sayı 25, S. 53-60.

Metis Çeviri 1992: Ülkemizde Basılan Kitaplar Üzerine Birkaç Sayısal Veri. 1992 Yaz/Güz. S. 149-150.

Saliha Paker 1989: Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler. Metis Çeviri, Sayı 1.

Saliha Paker 1998: Routledge Encyklopedia of Translation Studies [Türkish Tradition maddesi]. Y. Haz.: Mona Baker. Routledge. S.571-582.

Kazım Sarıkavak 1997: Yanyalı Esad Efendi. Bir Rönesans Denemesi. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Daryush Shayegan 1991: Yaralı Bilinç. Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni. Metis Y.

Suat Sinanoğlu 1998 (1980): Türk Hümanizmi. Yenigün Haber Ajansı.

H. J. Störig 1963: Das Problem des Übersetzens. Darmstadt.

Cahit Tanyol 1981: Atatürk ve Halkçılık. T. İş Bankası Kültür Y.

Tercüme 1940: (Hasan Ali Yücel’in Önsözü). Sayı 1.

Tercüme 1944: Toplamalar [yayımlar üzerine görüşler]. Sayı 27, S. 227-240.

Tercüme 1946: Demokrasi Üzerine Düşünceler [özel sayı]. Sayı 39-40.

Tercüme 1946: Son Altı Ayın Tercümeleri¹⁷. Sayı 41-42, S. 412-434.

Tercüme 1948: Toplamalar [yeni yayın dönemiyle ilgili görüşler]. Sayı 45, S. 250-254.

Tercüme 1958: Türkiye’de 1958 Yılında Yayımlanan Tercümeler. Haz.: Behire Abacıoğlu. Sayı 63-64, S. 161-189.

H. Ziya Ülken 1997 (1935): Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü. Ülken Yayınları.

H. Ziya Ülken 1998 (1966): Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi. Ülken Yayınları.

Füsun Üstel 1994: 1920’li ve 30’lu yıllarda “Milli Musiki” ve “Musiki İnkılabı”. Defter 22, S. 41-53.

Hans J. Vermeer 1992: Skizzen zu einer Geschichte der Translation. Verlag f. IKO. Cilt 1 ve 2.

Summary:

The place allotted to translation in Republican Turkey is assessed and some questions within the context of its historical development are raised. Notice is drawn upon the drawbacks of relying on a single example as in the case of the translations initiated by the State in the 1940’s during the ministry of Hasan Ali Yücel.

¹⁷ Burada “6 ay”lık liste veriliyormuş anlamı çıkabilir, ama gerçekte bu periyodik bir bölüm başlığıdır ve iki sayı birarada çıktığı için liste 1 yılı kapsamaktadır.